

सती प्रथाको प्रादुर्भाव

डा. ज्योति उपाध्याय

इतिहास केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर

इमेल : jupadhyaya25@gmail.com

Doi: <https://doi.org/10.3126/hisan.v10i1.74904>

सार

नेपाल, भारतलगायत केही देशहरूमा सती प्रथाको प्रचलन प्राचीन कालदेखि नै विद्यमान रहँदै आएको थियो। प्राचीन कालदेखि सती प्रथा चल्दै आएको भए तापनि पतिको मृत्युसँगै पत्नी चितामा जलेर देहत्याग गर्ने जस्तो यो प्रथा एक अमानवीय कार्य थियो। यस्तो कुप्रथा कहाँबाट कहिलेदेखि सुरु भएको थियो भन्ने कुरामा एकमत पाइँदैन। सती प्रथाको उत्पत्तिको आधार हिन्दू धार्मिक ग्रन्थहरू नै हुन् भन्ने तर्कका पनि कुनै भरपर्दा आधारहरू पाइँदैनन्। हिन्दू धर्मका महत्वपूर्ण ग्रन्थहरू ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद र अथर्व वेदमा नारीहरू सती जाने कुराको उल्लेख गरिएको पाइँदैन। यी वेदहरूको निर्माण गरिनु भन्दा अगाडि नै सती प्रथा प्रचलनमा आइसकेको मानिन्छ। वैदिककालका मानिसहरू सती प्रथाको बारेमा जानकार थिए। तर उनीहरूले त्यो प्रथा व्यवहारमा अपनाएका थिएनन्। वेदको रचना पछिका विभिन्न पुरोहितहरूले पुराणहरूको रचना गरे। त्यसमा पितृसत्ताको आधिपत्य स्थापना गर्नका लागि पुरोहितहरूले स्त्री धर्मको निर्माण गरे। त्यसमा नारीको दायित्व, कर्तव्य, नैतिक जिम्मेवारीका कुराहरू उल्लेख गरी नारीहरूलाई सती पठाउने गरेको देखिन्छ। तिनमा पनि धर्म र पापसँग स्त्रीहरूलाई जोडेर, पुरुषप्रति नारीहरू उदार रहनु पर्ने सबैको मालिक भगवान् पुरुष जसलाई नारीहरूले जीवन छुट्ट्याए र मृत्यु पर्यन्त पनि सन्तुष्ट राख्दै सात जन्मसम्म सँगै बस्न पाइने बहानामा सती पठाइएको अध्ययनबाट थाहा पाइन्छ। यसका साथै पुरुषहरूले आर्थिक र राजनीतिक उपलब्धि हासिल गर्न सती पठाउने प्रचलन चलाएको देखिन्छ। केही स्थानमा धर्मको नाममा अन्धविश्वासले र केहीमा अरूको दबावमा सती गएको पाइन्छ। सतीको अर्थ सत्यमाथि विश्वास गर्ने स्त्रीसँग सम्बन्धित छ। यसमा पति पत्नीको सम्बन्ध एकदमै अटुट भएको कुरा व्यक्त गरिन्छ। सती प्रथाको उदय मानव सभ्यताको उदयसँगै महापाषाण युगमा मृतकको साथमा उसले उपभोग गर्ने वस्तुहरूसँगै जलाउने गाड्ने प्रचलन थियो। यही विश्वासले यो प्रथाले अनुकूलता पायो र पत्नीलाई पनि वस्तु सरह जलाउन थालेको अनुमान लगाउन सकिन्छ। यो प्रथाको सुरुआत कहिलेदेखि सुरु भयो भन्न सकिँदैन। सती प्रथाको प्रचलन नेपाल भारतमा मात्र नभएर अन्य देशमा पनि पाइएको छ। सती प्रथाको पहिलो प्रमाण ४६३ इशापूर्वमा नेपालमा र त्यसपछि ५१० कमन इरा (BC.E.) मा भारतमा पाइएको थियो। पन्ध्रौँ शताब्दीदेखि अठारौँ शताब्दीमा सती प्रथाको चरम विकास र अभ्यास भएको थियो। सती प्रथा विशेष गरी राजपुतहरूमा त्यसपछि अन्य जातमा पनि अभ्यास गर्न थालिएको उल्लेख पाइन्छ।

शब्दकुञ्जी : सती प्रथा, स्वच्छता, धार्मिक भावना, हिन्दू समाज, सामाजिक मान्यता।

परिचय

पतिको मृत्यु भएपछि उसकी पत्नीले स्वदाह गरी प्राण त्याग गर्ने कुप्रचलनलाई सती प्रथा भनिन्छ। विश्वमा महिलाहरूको स्थिति हेर्दा सदियौँदेखि पीडित भएको पाइन्छ। विश्वमा आधा आकाश ओगटेका महिलाहरू सामाजिक, सांस्कृतिक र आर्थिक रूपबाट पछाडि पर्दै आएको पाइन्छ। नेपाल र भारतमा हिन्दू धर्मदर्शन

अनुसार परिचालित समाज सधै पुरुषप्रधान समाजको बाहुल्यतामा रहेको छ। महिला परिवार एवं समाजबाट अवहेलना गर्ने हिन्दू या गैर हिन्दू सबै समुदायमा पितृसत्तामा नियन्त्रित परिवार पाइने स्थिति देखिन्छ। त्यसैले सबै समाजमा महिलाहरूको स्तर पुरुषहरूको भन्दा एकदमै न्यून स्तरको पाइन्छ। जहाँ पनि जहिले पनि पुरुषहरू पहिलो दर्जामा र नारीहरू दोस्रो दर्जामा राखेको पाइन्छ।

हिन्दू सनातनी समाजमा श्रीमान् (पुरुष) भनेको सर्वश्रेष्ठ हो भगवान् हो र विवाहदेखि मृत्युपर्यन्तसम्म महिलाले पुरुषको नियन्त्रणमा उसको आचरणलाई मानेर जिउनु पर्छ भन्ने मान्यता थियो। श्रीमान्को मृत्युपछि पनि उसले विवाह पूर्व लगायतका शृङ्गारिक वस्तुहरू सबै त्यागेर सेतो सादा वस्त्रहरू धारण गरी नयाँ पहिचानमा देखिनु पर्ने हुन्छ। परिवार र समाजबाट अपहेलित भएर आर्थिक जिम्मेवारी केही नहुने, यौन दुर्व्यवहार सहनु पर्ने, नकरात्मक दृष्टिकोणले हेर्ने, अशुभ भन्ने जस्ता आरोपहरू खेप्नु पर्ने अवस्था थियो र आज पनि छ। महिलाहरू श्रीमान् भन्दा पहिला मृत्यु भएमा सौभाग्यवती भनेर चिनिन्थे भने श्रीमान् भन्दा पछि मृत्यु भएमा अलच्छिना, विधवा भनेर हेयको दृष्टिले हेर्ने परम्परा थियो। त्यसका अवशेषहरू आज पनि हाम्रो समाजमा देख्न पाइन्छ।

समाजमा महिलाहरूलाई विधवा भन्ने परम्परा कहाँबाट कहिलेदेखि सुरु भएको थियो भन्ने एकिन पाउन सकिदैन। एउटी महिलालाई के को आधारमा विधवा नाम दिएर किन छुट्याउन खोजिएको हो। किन विधवा भनिएको थाहा पाउन सकिएको छैन। त्यसको कारण श्रीमान्को मृत्युपछि उक्त महिलालाई पहिचान दिलाउन विधवा भन्ने नाम दिएको हुनुपर्छ। यो विधवा भन्ने शब्द वैदिक भाषाबाट (वेदबाट) रूपान्तरण भएर आएको हुनुपर्दछ। विधवालाई ल्याटिन भाषामा 'विदवा', इटालियन भाषामा 'बदवा', फ्रेन्च भाषामा 'बँड', रसियन भाषामा 'बंवा' र नेपाल तथा भारतमा 'विधवा' भनिन्छ।

विधवा महिलालाई समाजमा हेर्ने नजर फरक र हेयको छ। विधवाहरूले रातो रङको पहिरन सिन्दुर टिका चुरापोते लगाउन हिन्दू समाजमा वर्जित छ। विधवाहरूलाई सती नगईकन समाज विधवा ब्रतमा बस्नका लागि जीवन जिउने छुट्टै विधिहरू बनाइएको छ। जसमा सेतो पहिरनमा बस्ने, एक छाक मात्र खाने शुभ कार्यमा जान निषेध गर्ने, सम्पतिको अधिकारबाट बन्चित गर्ने प्रचलन आज पनि छ। यस किसिमका विभिन्न बन्देजहरू कठिन शर्तहरू राखेर म महिलाहरूलाई दमन गर्ने परिपाटी सदियौँदेखि चल्दै आएको पाइन्छ। सायद यस किसिमका कठिनाइहरूबाट छुटकारा पाउन महिलाहरूले पतिको मृत्यु पछि सती जान थालेका हुन कि भन्ने एउटा अनुमान लगाउन सकिन्छ। कतिपय धर्म सूत्र एवं ग्रन्थहरूमा विधवाहरूका लागि ब्रह्मचार्यको नियम, विधानका साथै सती हुन जानेहरूका लागि विधान विधिहरू निर्माण गरेको पाइन्छ। प्राचीन कालदेखि नै पतिको मृत्युपछि कि कडा विधवा ब्रतमा बस्नु पर्ने कि त सती जानु पर्ने व्यवस्था गरी नारीहरूलाई समाजमा बस्न र मर्न बाध्य पारिएको थियो। उल्लेखित वस्तुतथ्यको समीक्षा पछि प्रस्तुत लेखमा महिलाहरूलाई पतिको मृत्युपछि जिउँदै पतिको चित्तसँगै चितारोहरण गरी जलेर मृत्यु वरण गराउने सती प्रथाको थालनीमा केन्द्रित गरी सती प्रथाको समीक्षा गर्ने प्रयास यसमा गरिएको छ।

हिन्दू सभ्यताको विकास र विस्तारसँगै समाजका उच्च घरानाको अभिन्न अङ्ग बन्न पुगेको सती प्रथा जस्तो अमानवीय प्रथाको थालनी कसरी भयो भन्ने विश्लेषणात्मक अध्ययन गर्ने उद्देश्य अनुरूप तयार पारिएको यस आलेखले तत्कालीन समाजको मनस्थिति एवं महिलाको अवस्था माथि प्रकाश पार्ने लक्ष्य लिएको छ। हिन्दू समाजमा महिलाहरूलाई उच्च घरानाहरूले कुन रूपमा स्वीकार गरेका थिए र महिलाहरूको स्थिति कस्तो

थियो भन्ने ओभेलमा परेको तथ्यको यथार्थ बोध गराउनु नै प्रस्तुत आलेखको उद्देश्य हो । प्राप्त सामग्रीहरूको समीक्षात्मक विश्लेषण गरेर सिन्धु सभ्यतादेखि सुरु भएर उन्नाइसौं शताब्दीसम्म आउँदा चरमोत्कर्षमा पुगेको यो अमानवीय प्रथाको बढोत्तरी किन र कसरी भयो ? कसरी हिन्दू समाजको उच्च घरानाको अभिन्न अङ्ग बन्यो ? आदि प्रश्नहरूको उत्तर खोज्दै यथार्थ तथ्य प्रस्ट पार्ने उद्देश्य अनुरूप गरिएको यस अध्ययनले महिलाको जीवन जगत् र स्थिति सम्बन्धी इतिहास निर्माणका लागि मार्गदर्शन गर्ने भएकाले महत्वपूर्ण हुने विश्वास लिइएको छ ।

अनुसन्धान विधि

केही हिन्दू धर्म दर्शनमा आधारित बनाइएको भए तापनि मानव जातिकै कलङ्कित प्रथाको रूपमा वर्तमानले स्वीकार गरेको सती प्रथाको थालनी सम्बन्धी विविध धारणा एवं पक्षहरूको विश्लेषण गरिएको प्रस्तुत अध्ययन जनता पक्षको इतिहास सम्बन्धित विधिमा आधारित छ । मान्यताको रूपमा समाजले स्वीकार गरेको उक्त प्रथाको थालनिबारे विश्लेषण गरिएको यस आलेखलाई गुणात्मक अनुसन्धान विधिका आधारमा सती प्रथा सम्बन्धी द्वितीयक स्रोतहरूको सहयोगमा तयार पारिएको छ । अध्ययनको मूल विषयवस्तु सम्बन्धी पौराणिक स्रोतहरूको प्रयोग गरी तयार पारिएको यो अध्ययनका सामग्रीहरू पुस्तकालयहरूको प्रयोगबाट जुटाइएको छ । प्राप्त स्रोतसामग्रीलाई वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधि प्रयोग गरी तयार पारिएको छ ।

सती प्रथाको उत्पत्ति

सती प्रथा के हो ? यसको सुरुआत कहाँबाट, कसरी, कसले गर्‍यो ? कुन समयमा भयो ? भन्ने तथ्यगत प्रमाणहरूको कहीं कतै स्पष्ट उल्लेख पाइँदैन । सती शब्द संस्कृत भाषाको सत्यबाट आएको मानिन्छ । जसको अर्थ विनम्र र सत्यवादी महिला भन्ने बुझिन्छ ।

सतीको अर्थ एवं प्रक्रियाको बारेमा एकैमत पाइँदैन । विभिन्न ग्रन्थहरूमा विभिन्न लेखकहरूले आफ्नै किसिमले व्याख्या गरेका छन् । सतीको अर्थ सत्यमाथि अडिक स्थिर रहने स्त्रीसँग सम्बन्धित छ । जसमा पति पत्नीको अटुट सम्बन्ध व्यक्त गरेको देखाउँदछ । त्यसै गरी अर्को शब्दमा अर्थ लगाउँदा धर्मप्रति एकनिष्ठ भएर रहने उज्ज्वल चरित्रयुक्त भएको कृति राख्ने, संसारमा अमर रहने जुन स्त्रीहरू सती हुन्छन् वा जान्छन् तिनलाई सती भनिन्छ (चौहाण, मिति अनु. : १-३) । प्राचीन साहित्यमा सती शब्दको अर्थ लगाउँदा अन्वा रोहण (मृत पतिको साथमा चितामा चढ्नु) सहगमन गर्नु (सँगै जानु), मृत पतिको साथमा अनुमगन गर्नु अनुभरण (पतिको विदेशमा, प्रवाशमा मृत्यु भएमा) त्यसको खबर पाउना साथ उसको नाममा जलेर मर्नुलाई सती भनिन्छ भनेर पनि व्याख्या गरेको छ ।

सतीको सम्बन्धमा अर्को भनाइमा सती शब्द उत्पत्तिको नाममा सद्गुणी, राम्रो आचरण भएकी श्रीमती अर्थात् सत्यसँग जोडिएकी नारी वा पत्नी भन्ने उल्लेख पाइन्छ (पृया, मिति अनु. : १-५) । यसरी हेर्दा महिलालाई सत्य आचरणसँग जोडेर अर्थ लगाएको पाइन्छ । यसै गरी प्राचीन नेपाल भारतका भाषाहरूमा 'सत्' को अर्थ सत्य हुन्छ । यही सत्यको अर्थ सत्यलाई मान्य वा अनुशरण गर्ने महिलाहरूलाई सती भनिन्थ्यो । समय क्रममा यो सती शब्दलाई महत्वका साथ हेरेर यसलाई सत्य र वलिदानसँग जोड्ने काम गरी विधवा महिलाहरूलाई सती जान बाध्य पार्ने परिस्थितिहरू निर्माण गरिएको हुनुपर्दछ र सतीको प्राकृतिक अर्थ एकदमै भद्र महिला भन्ने पनि उल्लेख पाइन्छ (पृया, मिति अनु. : १-३) । यसरी हेर्दा सती शब्दको सम्बन्धमा धेरैले आ-आफ्नो धारणा राखेको भए तापनि सतीको अर्थ व्यवहारमा हेर्दा मृत पतिसँग वा उसको नाममा आगोमा जलेर मर्ने

वा मारिने पचलन जुन आयो त्यसमा पुरै समाजको परम्पराको स्त्री कृतिबाट मान्यता प्राप्त थियो र यो धर्म एवं जगत्सँग जोडेर आएको प्रचलनले सती प्रथाको रूप लिएको पाइन्छ ।

हिन्दू धर्म ग्रन्थका अनुसार दक्ष प्रजापतिका तेत्तिसकोटी छोरीहरू मध्ये जेठी छोरीको नाम सती देवी थियो । पछि उनको विवाह शिवसँग भएको थियो । दक्ष प्रजापतिका तेत्तिसकोटी कन्या तेत्तिसकोटी देवताले विवाह गरेपछि जेठी छोरी सती देवी बाँकी थिइन् । उनलाई विष्णुले छल गरी शिवसँग विवाह गराइदिएका थिए । दक्ष प्रजापतिलाई यो विवाह चित्त बुझेको थिएन । उनले अश्वमेध यज्ञको आयोजना गरे । त्यस यज्ञमा शिव र सती देवीलाई बोलाएनन् । सती देवीले थाहा पाएर नबोल्नु पनि यज्ञमा गइन् र किन हामीलाई हेला गरी नबोलाएको भनी आफ्नो पितासँग प्रश्न गरिन् । त्यसको उत्तरमा दक्ष प्रजापतिले शिव जस्तो अर्ध नग्न, सर्पको माला लगाउने, बाघको छाला लगाउने, खरानी घस्ने, नन्दी भृङ्ग साथमा लिएर हिँड्ने भनी नाना तरहले शिवको निन्दा गरे । त्यस किसिमको घृणाले गर्दा सती देवीलाई चित्त दुख्यो । शिवको निन्दा गरी यो यज्ञ कसरी पूर्ण हुन सक्छ भन्दै लाललाल नेत्र गरी भुइँमा खुट्टाले हानी यज्ञको अग्नी कृण्डमा हाम फाली सतीले प्राण त्यागेकी थिइन् (पराजुली, २०६७ : ८१-८५) । त्यहीँबाट सती प्रथाको सुरुआत भएको मानिन्छ । शिवकी पहिली पत्नीले शिवलाई आफ्नै पिताले अपमानजनक शब्द र व्यवहार गरी व्यइजती गरेको सहन गर्न नसकी आफैँ यौगिक शक्तिद्वारा अग्नी उत्पन्न गरी त्यसमा हाम फाली मृत्यु वरण गरेकी थिइन् (पृथा, मिति अनु. पृ. १-५) भन्ने पनि उल्लेख पाइन्छ । यी उदाहरणहरूलाई मन नगर्दा सती प्रथा यहाँबाट सुरु भएको पाइँदैन । किनभने यहाँ सती एकलै अग्नी प्रवेश गरेकी थिइन् । यस समयमा उनका पति शिव जीवित थिए । यो घटनामा सतीको शवलाई अग्नीले दहन गरेको थिएन भनिन्छ । त्यस कारण यो घटनालाई लिएर सती प्रथा यहाँबाट सुरु भएको थियो भन्न मिल्दैन । सती देवी मृत पतिको साथमा सहगमन नगएर एकलै आत्मदाह गरेकी थिइन् । सती जानु भनेको मृत पतिसँग वा उसको नाममा जलेर मर्नु भन्ने बुझिन्छ । त्यस कारण सती प्रथा यहाँबाट सुरु भएको होइन । सतीको नामसँग जोडेर सती प्रथा यहाँबाट सुरु भएको भन्ने मान्यता गलत देखिन आउँछ ।

राज्य स्थापनाको समयमा राजा र पुरोहित एकै व्यक्ति हुन्थ्यो । उसले नै शासन चलाउने गर्दथे । शासन व्यवस्था धर्ममा आधारित (Theocratic) भएर चलाएको पाइन्छ । जब राज्य विस्तृत र शक्तिशाली बन्दै गयो राजाले धार्मिक मामलामा ध्यान दिन नसकेपछि राजा प्रमुख स्थानमा भएर पनि धार्मिक कामहरू पुरोहितहरूले गर्न थाले । धर्माधिकारीहरू समाजमा प्रतिष्ठित बौद्धिक हुन्थे । मन्दिरको आम्दानीमा उनीहरूको अधिकार थियो । उनीहरू साहित्य लेख्ने, पढ्ने, धर्म विधि विधानहरू तयार गर्दथे । धर्मका, कर्मका, पापका, ज्ञान, नियमको व्याख्याता, निर्माता, ज्योतिषि ज्ञानका ज्ञाता थिए (अधिकारी, २०५७ : १६) । त्यस समयदेखि नै यिनीहरूले नारीहरूलाई धर्ममा बाँध्ने प्रपञ्चहरू रचना गरिएको हुनु पर्दछ । त्यसै मध्येको एउटा प्रथा सती थियो भन्न सकिन्छ ।

सिन्धुको सभ्यताको विकासबाट विकसित भएर आएका आर्यहरू नै समय क्रममा हिन्दू कहलाइए । यी हिन्दू आर्यहरू भारतमा आउनु भन्दा अगाडि नै वैदिक सभ्यताको विकास गरिसकेका थिए । सबै भन्दा प्राचीन पूर्व वैदिक कालमा ऋग्वेदको रचना १,५०० देखि १,२०० इ.पू. मा भएको विद्वान्हरूको भनाई पाइन्छ । त्यसपछि यजुर्वेद, सामवेद, अथर्व वेद रचना भएका थिए । त्यसपछि पनि विभिन्न ग्रन्थहरू ब्रह्मण्य ग्रन्थ, आरण्यक, उपनिषद जस्ता ग्रन्थहरू पनि रचना गरिएका थिए । पछि पछि समय क्रममा गएर पुरुषहरूले आफ्ना स्वार्थहरू पूरा गर्न यस्ता ग्रन्थ रचना गरी सती प्रथा जन्माइएको थियो भनी अनुमान गर्न सकिन्छ ।

सती प्रथा आर्यहरूमा कहिलेबाट सुरु भयो भन्ने सम्बन्धमा एकिन प्रमाणहरू पाइएको छैन तर सिन्धु सभ्यताको विकास द्रविडहरूले गरेका थिए । पश्चिमबाट आएका आर्यहरूले सिन्धु सभ्यता माथि आएर आफ्नो अधिकार जमाएका थिए । आर्यहरू यहाँ आउँदा सती प्रथाको प्रचलन सुरु भइसकेको थियो वा प्रचलनमा थियो । रहँदा बस्दा बस्दै आर्यहरूले सती प्रथालाई अपनाउन थालिसकेका थिए (अधिकारी, २०५७ : ६०) । यसलाई हेर्दा आर्यहरूको आगमन पहिल्यै सती प्रथा प्रचलन भएको थाहा पाइन्छ ।

मानव सभ्यताको विकाससँगै पाषण युग समाप्त भएपछि मेसोपोटाभियाको सभ्यता विकास भयो । त्यसै समयमा मिश्र मा प्राचीन सभ्यताको विकास भयो । मिश्र सभ्यतामा परलोकवादको विश्वास चरम रूपले गर्दथे । मिश्रहरू मृत्युलाई जीवनको अन्त्य मान्दथे । असल कार्य गर्नेले पुनर्जन्म लिन्छन्, पाप कर्म गर्नेले विभिन्न हण्डर खानु पर्छ भनी सत् कर्म गर्नु पर्छ र मृत्यु पछि पनि व्यक्तिले जीवन भोग गर्नु पर्दछ भनी खाद्यान्न लगायतका आभुषणहरू प्रयोग गर्ने वस्तु जलाउने गाड्ने प्रचलन थियो (चवहाण, मिति अनु. : २-६) । यो विश्वास र परम्परा मिश्रबाट सदै सदै भारत नेपालमा पनि आएको हुनु पर्दछ किनभने सभ्यताहरू विकसित हुँदै सने परम्परा आजसम्म पनि कायम छ । मृत शरीरसँगै उपभोग्य वस्तुहरू जलाउने हुँदा महिला पनि पुरुषका उपभोग्य वस्तु त्यस बेलामा मानिएको हुँदा वस्तु सरह महिलालाई मृत पतिको शरीरसँगै जलाउन थालियो । त्यहीँबाट सती प्रथा प्रचलनमा आएको थियो होला भनी अर्को अनुमान लगाउन सकिन्छ ।

पूर्ववैदिक साहित्य र उत्तर वैदिक साहित्य कुनैमा पनि सती प्रथा सती कसरी जाने भनेर किटान गरिएको छैन । खाली पूर्व वैदिक कालमा रचना गरिएको भएको साहित्य ऋग्वेदमा हुमा नारी विधवाः सुपत्नी राज्जनेन सपिर्षा संविसन्तु । अनश्रवोड नमीवाः सुरत्ना अरहन्त जनयो योनि योनी अग्रेय ॥ भन्ने उद्धरणहरू पाइन्छन् । यस्ता उद्धरणहरू अत्यधिक संदिग्ध छन् । यी मन्त्रहरूमा सती सम्बन्धी व्याख्यामा मतभेद पाइन्छ । उक्त मन्त्रमा विधवा भएका स्त्रीहरू मृत पतिको शव माथिसँगै बस्दथे । त्यसपछि उसलाई सम्बोधन गरिन्छ हे नारी त्यहाँबाट उठ यस संसारमा आउ र पुनः अधि बठ भनेको उल्लेख पाइन्छ (सिंह, सन् २०१७ : १-३) । यस उद्धरणलाई कति विद्वान्हरूले ऋग्वेदमा सती प्रथाको उल्लेख पाइन्छ भनी अधुरो भनाइहरू उल्लेख गरेका छन् । ऋग्वेदमा भएको योनि योनि अग्रेय शब्दलाई कसैले यो संसारमा अधि बठ भनेका छन् त कसैले 'अग्रे' शब्दलाई आगो हो, आगोमा प्रवेश गर (चित्ता) भन्ने अर्थ लगाएको पाइन्छ । यो अग्रे शब्दको प्रयोग गरी व्याख्या गर्ने पुरोहितहरूले पूर्व वैदिक कालदेखि नै सती प्रथा प्रचलनमा थियो भनेर देखाउन खोजेको देखिन्छ । जुन कुरा होइन वैदिक काल आउनु भन्दा अगाडि नै सती प्रथा प्रचलनमा आएको थियो । हिन्दू परम्परालाई सती प्रथाको प्रवर्तक मान्न मिल्दैन यो इतिहासले प्रमाणित गरिसकेको कुरा हो, छ ।

अथर्व वेदमा पनि सती प्रथाको बारेमा उल्लेख पाइँदैन । पति छान्ने अधिकार १८.३.१ को श्लोकमा नारीलाई दिएको छ । अथर्व वेदबाट यो थाहा पाइन्छ कि पुरातन सती प्रथाको औपचारिकता पूरा गर्न पतिको मृत्यु पछि पत्नी केही क्षण चित्तमा गएर सँगै बस्ने सुत्ने उठ्ने (पीडा सहन गर्ने) गर्दथिन् । त्यसपछि आफन्तहरूले उसलाई चिताबाट उठ्न आग्रह गर्दथे, त्यसपछि विधवा नारी उठेर आउँथिन्, आफ्नो परिवार छोराछोरी सम्पति उपभोग गरी समृद्ध जीवन बिताउँथिन् (कुमार, सन् २०१८ : १०८७-१०९०) भनेको पाइन्छ । यी कुराहरूबाट विधवा महिलालाई सती बाध्य थिएन वा जाँदैनथे भन्ने थाहा पाइन्छ । त्यसै गरी तैत्तिरीयो आरण्यक ग्रन्थमा मृत पतिको शव स्त्रीहरूले दर्शन गरेपछि उसका आगामी जीवन सुखमय हुन्छ भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । वेदमा सती प्रथाको बारेमा कहीं उल्लेख पाइँदैन तर पतिको मृत्यु पछि महिलाहरू के गर्दछन् भन्ने कुराहरूको व्याख्या पाइन्छ, सती पढाउने कुराको व्याख्या छैन । त्यस समयका केही सीमित प्रतीकात्मक

साक्ष्यहरूलाई मात्र हेरेर वैदिक कालमा सती प्रथा थियो भन्न मिल्दैन । वैदिकहरू सती प्रथाबाट परिचित थिए । वैदिक काल आउनु अघि नै सती प्रथा प्रचलनमा थियो । तर यो प्रथा थोरैले मात्र अवलम्बन गरेकाले वैदिकहरू सती प्रथाबाट परिचित थिए तर उनीहरूको प्रचलनमा थिएन भन्ने अध्ययनबाट थाहा पाइन्छ । वेदमा भएका कुरालाई बढाई चढाई अर्थको अनर्थ बनाएर अतिरञ्जित गरी व्याख्या गर्ने काम भारतमा आएका क्रिश्चियन मिसनरीहरूले गरेका थिए (सिंह, युपिएससी : श्रव्य-दृश्य) । यसरी हिन्दू धर्मका विरोधीहरूका कुराहरू मात्र अध्ययन गरी आफ्नो धर्म शास्त्रमा के छ भनी जानिएन भने आफ्नो अस्तित्व समाप्त हुन्छ । त्यसैले हाम्रा वेदहरूको अध्ययन गर्नु जरुरी देखिन्छ । जसबाट सत्य तथ्य थाहा पाइन्छ ।

वैदिक सभ्यताका पक्षपातिहरू पश्चिम एसियादेखि भारतको समथर गंगामा आइपुग्दा त्यहाँ धेरै जलवायु परिवर्तनको कारणले त्यसको सामना गर्न आर्य नारीहरूले सकेनन् र धेरैको मृत्यु भएको थियो । पुरुषको तुलनामा नारीहरूको कमी भएकाले आफूहरूले घृणा गर्ने अनार्यहरूसँग वैवाहिक सम्बन्ध गास्न आर्यहरू बाध्य हुनु परेको थियो । त्यस बाहेक त्यस समयमा आर्यहरू र अनार्यहरूको विचमा शक्ति सम्पत्तिको लागि ठुला ठुला युद्धहरू भए । ठुलो नरसंहार भयो । गाई र नारीहरू चोरी हुन थाल्यो (सिंह, सन् २०१७ : १-३) । उक्त अवस्थाको बारेमा अध्ययन गरेका डी.डी. कोसाम्बिले ऋग्वेदमा देवीको संख्या थोरै हुनाको यो एउटा प्रमाण भएको तर्क दिएर आर्य महिलाहरू थोरै भएकोले देवीहरू पनि थोरै भएका हुन् भन्न धारणा प्रस्तुत पारेका छन् । आर्य महिलाहरू यस कारणले थोरै भएपछि त्यसवेलामा विधवा विवाह र नियोग प्रथा चालेको हुनु पर्दछ । वैदिक कालमा पनि युद्धहरू धेरै भएको पाइन्छ । युद्धले गर्दा समाजमा पुरुषहरूको संख्या कमी भयो । पुरुषहरू उत्पादन गर्न पनि महिलाहरूको आवश्यकता भयो । यसरी महिलाहरूको आवश्यकता बढी रहेको समयमा अवस्थामा सती प्रथा अपनाउनु आर्यहरूको लागि लाभकारी थिएन । त्यसैले होला वैदिक कालमा सती प्रथा परिचित भएर पनि व्यवहारमा प्रचलित नभएको अनुमान लगाउन सकिन्छ ।

वैदिक समाज विकसित हुँदै गएपछि त्यहाँ पनि क्रियाप्रतिक्रियाहरू सुरु भए । प्रत्येक समाजमा राम्रो नराम्रो दुवै सोच भएका मानिसहरू हुन्छन् । समय बित्दै गए पछि मानिसमा स्वैच्छारिता बढ्दै गयो । मानिसले व्यक्तिगत लाभका लागि, शक्तिको लागि र सम्पत्तिमा एकाधिकारको लागि स्वार्थी प्रवृत्तिका मानिसहरू देखिन थालेकाले । आ-आफ्ना ढङ्गले विभिन्न ग्रन्थहरू पनि तयार गर्न थाले । स्वार्थी प्रवृत्तिले गर्दा धर्मसँग जोडेर व्याख्या विश्लेषणहरू थालिए पछि समाजको संरचनामा प्रभाव पार्न थाल्यो । उत्तर वैदिक कालपछि मानिसहरू सत्यमा अडिग रहन छाडेकाले व्यभिचारी बन्न थालेर विभिन्न नाम स्वरूपमा नारीहरू माथि दमन गर्ने प्रक्रियाहरू खोज्न थाले । त्यसै समयमा विभिन्न ऋषिमुनिहरू एवं विद्वानहरूले धार्मिक ग्रन्थहरूमा कर्मकाण्ड मिसाउने, कर्मकाण्डका ग्रन्थहरू रचन थाले । तीनमा नारीहरूलाई धर्मको नाममा, पुण्य कर्मको नाममा स्वर्ग जाने बहाना धर्म शास्त्र निर्माण गरी सती प्रथालाई त्यसमा मिलाउन गरी जीवनको उत्तम साधन माध्यम मानेर व्याख्या गर्न थालेको पाइन्छ । त्यसै समयमा रचना गरिएको ब्राह्मण साहित्य, गृह सूत्र, बौद्ध साहित्यमा मेथनस्थिज, कौटिल्यको अर्थशास्त्रमा, धर्म सूत्रमा प्रारम्भिक स्मृतिहरू आदि शास्त्र ग्रन्थमा सती प्रथाको कहीं कहीं सङ्केतहरू लिखित रूपमा पाइँदैन (कुमार, सन् २०१८ : १०८७-१०९०) । ईसापूर्व चौथो शताब्दीमा रचिएका पुराणहरूको वर्तमान स्वरूप निर्माण भइरहेको समयमा मात्र सती प्रथा सुरु भएको देखिन आँदछ । त्यस समयमा सती प्रथाले समाजमा आधार पाएको देखिन्छ । त्यस समयका कालिदास वात्स्यायन, भास तथा शुद्रक जस्ता लेखकहरूले सती प्रथाको उल्लेख गरेको पाइन्छ । त्यसै समयका देवण भट्टले सती हुनु ब्रह्मचारिणी रहनुको अपेक्षा जघन्य अपराध हो भनेका छन् । महानिवाणतन्त्रमा मोहमा वसिभुत भएर

चित्तारोहण गर्ने नारी नरक गामिनी हुन्छन् भनेको छ, भने यसै गरी पद्मपुराणमा भने ब्रह्मण स्त्रीले सती हुनु भनेको ब्रह्म हत्या समान पाप हो भन्ने उल्लेख पाइन्छ। जिमूतवहानले आफ्नो रचना दया भागमा यो सती पठाउनु स्त्रीहरूलाई सम्पतिबाट विमुख गर्न (नदिने) उद्देश्यले नारीलाई सती हुन विवस पार्ने काम गरिएको हो भनेको पाइन्छ, (मिश्र, सन् २०१७ : २१७)। यसरी सती प्रथाको विरोध गर्नेहरूको संख्या पनि त्यस बेलामा ठुलो भएको पाइन्छ।

सती प्रथाको बारेमा विभिन्न विद्वान्हरूले विरोध गरेको भए तापनि समय क्रममा सातौँ शताब्दीसम्म पुगदाखेरि यस प्रथाको समर्थन गर्नेहरू धेरै भइसकेका थिए। ऋषि अंगिरसले सती सम्बन्धी विधान बनाएर विधवाहरूका लागि सती जानु एकमात्र राम्रो धार्मिक विकल्प हो भनेका थिए। यसरी नै हारितका अनुसार नारीहरूले सती ब्रत पालना गर्दछन् भने उसको पतिले गरेको जघन्य पापबाट मुक्त गर्ने काम नारीको हुनेछ, दुवै दम्पति स्वर्गमा साढे तीन करोड वर्ष सुखपूर्वक बास गर्न पाउने छन् भन्ने उल्लेख गरेका छन्। यसै किसिमका धारणाहरूले गर्दा धर्मको नाममा पापको डरले नेपाल र भारतका नारीहरूले सती प्रथा अपनाए। एघारौँ शताब्दी आउँदासम्म यो एउटा प्रचलित प्रथाको रूपमा आएको पाइन्छ। पतिसँगै सुखभोग गर्न पाउने भन्ने भावना र प्रेरणाले अन्धविश्वासमा नारीहरूले सती प्रथा अपनाएका थिए भनी अनुमान लगाउन सकिन्छ।

सती प्रथालाई प्रोत्साहन गर्ने किसिमका धेरै रचनाहरू मध्येको वात्सायन काम सूत्र पनि एक थियो। जसमा राजा महाराजाका धेरै नर्तकीहरू हुन्थे। उनीहरू राजाका पृथ्वी पनि हुन्थे। उनीहरूले राजाको मृत्युपछि रानीहरूलाई हटाउन पनि भुट्टा आश्वासन दिएर स्वर्ग, नर्कका कुराहरू गरी सती पठाउन उक्काएको उल्लेख पाइन्छ। यसै गरी वृहस्पती ब्रह्मचार्य नामको रचनामा नारीहरूले ब्रह्मचार्यमा बस्नु भन्दा सती हुनु धेरै राम्रो कुरा हो (मिश्र, सन् २०१७ : २१७) भनेका उल्लेख पाइन्छ। त्यसै गरी विष्णु स्मृति र वृहस्पति स्मृतिका लेखकहरूले विधवाहरूले सती जानु भनेको ठुलो आदर्शको कुरा हो, व्यास स्मृतिमा सती जानु भनेको जीवनको सर्वोत्तम विकल्प हो जुन कुरा स्वर्गभन्दा पनि अधिक महत्वपूर्ण छ भन्ने उल्लेख पाइन्छ, (यादव, सन् २०१७ : ३)। यसरी विद्वान् लेखकहरूले त्यस बेलाको समयमा धर्म, स्वर्ग, नर्कसँग जोडेर सती प्रथालाई अतिरञ्जित गरेकाले निसहाय, निरीह महिलाहरू अन्जानमा आगोमा जलिरहेका थिए। कति नारीहरू त्यस कुरालाई नकार्न सक्ने अवस्थामा नै हुन्थेनन् र उनीहरू सती जान विवश भएका थिए। यसरी नै अर्को रचनामा हर्ष चरितमा मृत पतिको साथमा अनुगमन गर्ने स्त्रीहरूले मातापिताको तीन कुल र पतिको सात कुल पवित्र र उज्ज्वल पार्दछन्, स्वर्गमा चर्तुदश इन्द्रको समय रहन्जेलसम्म त्यहाँ विहार गर्न पाउँदछन्। पति कृतघ्न वा मित्रघ्न जस्तो भए पनि उसले पतिलाई पवित्र पार्नु पर्दछ, पतिको मृत्यु पछि जसले शरीर दहन गर्दैनन् तिनले कुनै प्रकारको मुक्ति पाउँदैनन्। त्यस कारण जुन जस्तो परिस्थितिमा पनि धिवा स्त्रीहरूले अग्नी प्रवेशको अतिरिक्त दोस्रो धर्म मार्ग छैन भन्ने उल्लेख गरेको पाइन्छ। राजतरंगिणीमा पनि सतीका बारेमा सती जान प्रेरणा दिने किसिमका लेखहरू उल्लेख पाइन्छ। यस किसिमका रचना लेखहरूले गर्दा धर्मभिरु समाजमा भिजेका नारीहरू स्वर्ग जाने लोभमा सुख भोग गर्न पाइन्छ भने सती किन नजाने भनेर अन्जानमा आफ्नो जीवन उत्सर्ग गरिरहेका थिए। जुन कुरामा सत्यता देखिँदैन। स्वर्ग नर्क छ, छैन नै थाहा छैन। त्यसको नाममा नारीहरू जलिरहेका थिए भन्न सकिन्छ।

नेपाल र भारतीय समाजमा सती प्रथाको प्रचलन इसाको चौथो शताब्दी पछिमात्र भएको मानिन्छ। त्यो पनि कुन समयमा भएको थियो प्रस्ट छैन। रामायणको मूल अंशमा सती प्रथाको उल्लेख पाइँदैन। रामायणको उत्तरकाण्डमा वेदवतीकी आमा सती गएकी थिइन् भन्ने उल्लेख छ। उत्तर वैदिक कालमा पनि कहिलेबाट

सती प्रथा प्रचलनमा आयो थाहा पाउन सकिएको छैन । सती एकिन प्रमाण रामायणमा पाइँदैन । युगमा रामायणमा रामको वनवास पछि दशरथको मृत्यु भयो उनका रानीहरू कौशल्या, कैकयी र सुमित्रा सती गएका थिएनन् । त्यसै गरी रावणको मृत्यु पछि रानी मन्दोदरी सती गएको थिइन् । यी घटनाहरूलाई हेर्दा रामायण काल (त्रेता युगमा) सती प्रथा अनिवार्य थिएन भन्न सकिन्छ । त्यसपछि द्वार युग महाभारत कालमा पाण्डुका दुई रानी कुन्ति र मान्द्रि थिए । पाण्डुको मृत्युमा कुन्ति सती गइन् । श्रापको जानकारी भएर पनि आवेशमा आएर पाण्डु र मान्द्रिले शारीरिक सम्बन्ध भएको कारण पाण्डुको मृत्यु भयो । मृत्युको कारणमा आफू पनि संलग्न भएकाले उनी आफैले सती जाने निर्णय गरेकी थिइन् (मिश्र, २०१७ : २१७) । मान्द्रिलाई सती नजान् धेरैले सम्झाएका थिए तर उनले चार पाँचवटा तर्कहरू दिएर अरूलाई चुप बनाएर खुसीले सती गएको थिइन् भन्ने उल्लेख पाइन्छ (नयन, सन् २०१८ : १-५) । यो कुरामा पनि विरोधाभास पाइन्छ । धेरैपछि मात्र यो कुरा महाभारतमा थपिएको थियो भनिएको छ । यी कुरालाई हेर्दा कति ठाउँमा आज पनि हाम्रो समाजमा प्रेमी प्रेमिकाले आत्महत्या गरेको उदाहरण पाइन्छ । अगाध प्रेममा पर्नेहरूले प्रेमीको मृत्युलाई सहन गर्न नसकी सती गएका हुन कि भनी भावनात्मक अनुमान लगाउन सकिन्छ ।

महाभारत कालमा वासुदेवसँग (कृष्णका पिता) उनका पत्नीहरूले सती प्रथाको अनुशरण गरेको पाइन्छ भने महाभारतको कति उद्धरणहरूमा पतिको मृत्युपछि उनका पत्नीहरू जीवित भएको वर्णन पाइन्छ । जस्तै अभिमन्यु, घटनोत्कच, द्रोणाचार्यका पत्नीहरू सती गएका थिएन । महाभारतको युद्धपछि यादवका धेरै विधवाहरू सती नभएर अर्जुनको साथमा हस्तिनापुर गएका थिए । कहीं कहीं सती गएको घटनाहरू विरलै पनि पाइन्छ । सती प्रथाको प्रचलन नेपाल र भारतमा मात्र थिएन । प्राचीन समुदायमा सती प्रथा स्वीकार्य थियो । यो प्रचलन मिश्र, ग्रीक, रुस, फिजी भियतनाम आदि देशमा लोकप्रिय भएको पाइन्छ । प्राचीन कालमा नै मिश्र, गिस, गाँध र सिक्थी जातिसँगै अन्य जातिमा सती प्रथा प्रचलनमा थियो भन्ने इतिहासकारहरूको भनाई पाइन्छ । प्राचीन समयमा राजाको मृत्युपछि राजाले उपभोग गर्ने सरसामानहरू सँगै नोकर चाकर सबै जलाउने प्रचलन थियो । राजाले अर्को जन्ममा उपभोग गर्न पाओस् भन्ने धारणा त्यस समयमा थियो ।

सिक्थी वा सिक्थी अंग्रेजीमा Scythe भनिने यो जाति युरोसियाको स्तोपी इलाकाका प्राचीन खानाबदोश जातिको समूहको नाम थियो । यिनीहरू इरानी भाषा बोल्दथे । बोली चालिमा यिनलाई सिक्थी भनिन्थ्यो । समयक्रममा यिनीहरू भारतको उत्तरी भोगमा आएर बसेपछि अन्तिम संस्कार भारतीयहरूको जस्तै अपनाउन थाले । यी सिक्थीहरू योद्धा जनजाति थिए । उनीहरूले भारतमा हिन्दू पदक्रमानुसारको योद्धाको दर्जा पाएका थिए भनिन्छ । राजपुत वंशमा केही जातिको उत्पत्ति सिक्थी जातिबाट भएको थियो । पछि अन्य जातिले पनि योद्धा वा त्यो भन्दा माथि हुने दावा गरे । यिनै सिक्थी जातिले राजासँगै उनीहरू सेवकहरूलाई दाह संस्कारमा जलाउने गर्ने परम्परा बसाले । यसरी सिक्थी आक्रमणकारी योद्धा जातिले भारतमा सती प्रथा लगाएका थिए भन्ने उल्लेख गरेको पाइन्छ (नयन, सन् २०१८ : १-३) । यसरी प्राचीन हिन्दू परम्परा रीतिरिवाजहरू समयक्रमसँगै अधि बढ्यो । पितृसत्ता हावी भयो । उनीहरूले नारीहरूलाई वस्तु बनाउन थाले, धर्म पुराणहरूको रचना गर्दा नारीलाई तुच्छ, हेयको दृष्टिले हेर्ने, व्यवहार गर्ने, नारी भित्र मानवीय समवेदना नै नभएका जस्ता विशेषणहरू लगाउने काम भयो । समय क्रममा सती प्रथालाई विवाहको समापनको एक प्रक्रिया बनाउने काम भयो । प्रारम्भमा सती जानु ऐक्षिक कार्य थियो, पछि गएर यसलाई बाध्यकारी बनाइयो । एक कर्तव्यपरायण महिलाले श्रीमती हुनाको कारण, पतिको पालनपोषण गरेकी हुन्छिन् । त्यसै गरी मृत पतिप्रति पनि पत्नीको भक्तिभावको सबैभन्दा ठूलो रूप सती जानु हो भन्न थालियो । सतीलाई विवाहको

समापनको प्रक्रिया बनाइयो । जसले समाजमा जरा गाड्यो पछि, यो परम्परामा परिणत भएको थियो भन्नु उपयुक्त होला । जसलाई समाजले स्वीकार गरेको थियो ।

सती प्रथाको मूल कारण नेपाल र भारतको चलिआएको परम्परा कायम राख्ने उद्देश्यले अघि बढेको देखिन्छ । इतिहासकारहरू भारतीय परम्परालाई सती प्रथा उत्पत्तिको मूल कारण मान्दछ । समयको अन्तरालसँगै यो प्रथा एक विवश प्रथा बन्न गयो । समाजका स्वार्थी तत्वहरू गुरुहरू पुरोहितहरूले पुरुष अनुकूलका ग्रन्थहरू रचना गरी समाजमा विधवा महिलाहरू माथि जघन्य अपराध गर्ने साधन सती प्रथा थियो भन्न सकिन्छ । यो महिलाहरू माथिको सामाजिक स्वीकृत प्राप्त प्रतिबन्ध खडा गरिएको प्रथा हो । पतिको मृत्युले मर्माहत भएकी स्त्रीलाई सती पठाउन परिवार, समाज र समाजका अगुवाहरूले विवश बनाउने गरेको पाइन्छ । यसप्रकार हिन्दू ग्रन्थका मूल रचना वेदहरूमा सती यहाँ यसरी जाने भन्ने लिखत उल्लेख छैन तर फेरी परम्परामा आएको यो प्रथाले उन्नाइसौं शताब्दीमा चरम विकास भएको देखिएको छ ।

भारतमा Common Era को १०५७-१०७० मा दक्षिण भारतमा सतीका धेरै घटनाहरू अभिलेखमा उल्लेख भएको पाइन्छ । Common Era को १२००-१७०० मा दक्षिण भारतका सबै राज्यमा सती प्रथा प्रचलनमा भएको देखिन्छ । ऐतिहासिक रेकर्डमा अभिलेखमा पहिलो प्रमाण गुप्त साम्राज्यको दौरान सन् ३२०-५५० को बिचको समयमा पाइएको छ (मुहम्मद र युसेक, सन् २०२० : ६८-७०) । मुगल समयमा भारत र नेपालमा प्रचलनमा आएको त्यसमा पनि पञ्जाव राजस्थान उत्तरी मथुरा, विजयनगरमा धेरै प्रचलनमा आएको थियो । बंगालको तुलनामा बम्बै, मद्रासमा कमै अभ्यासमा आएको त्यसमा पनि काकटियाको शासन कालमा अझै धेरै सती प्रचलनमा आएको भेटिएको पाइन्छ ।

सती प्रथा सबै जात र समाज स्वीकार्य थिएन । सुरुमा सती प्रथा थिएन । उनीहरूमा विधवा विवाह प्रचलित थियो । हिन्दूहरूमा पनि विभिन्न सामाजिक संस्कार गराउने लिखित किताब पाठहरू भए जस्तै सती भनेको पाइँदैन छैन । केही जाति राजपुत (राजा) खलकमा चौविशिष्ट अनुष्ठान गरी सती प्रथा अपनाएको पाइन्छ । गौतम बुद्ध जस्ता हिन्दू धर्मका कट्टर विरोधीले महाविर जस्ता समाज सुधारकले कहीं सती प्रथा यसरी गरिन्थ्यो भन्ने उल्लेख गरेका छैनन् । हिन्दू ग्रन्थ पुराणहरूमा सतीको व्याख्या भएको भए बुद्धले त्यसको खण्डन गर्ने थिए । त्यसैले सती प्रथा सबै समुदायमा नभएर केही उच्च जातले मात्र अपनाएका थिए ।

सती कसरी जाने

ब्राह्मणहरूले रचना गरेको एक रचना 'शुडितत्वमा' सती पद्धतिको बारेमा उल्लेख पाइन्छ । जसमा विधवा स्त्रीहरूले हातमा कुश समात्ने र पूर्व र उत्तरतर्फ मुख फर्काएर उभिने, त्यसपछि पानी आचमन गर्ने ब्राह्मणले ॐ क्षेभ सत्सत तत्सत..... मन्त्र उच्चारण गरेपछि सती जाने स्त्रीले भगवान् नारायणको स्मरण गर्दै त्यस दिनको तिथि मिति नक्षत्रको नाम लिँदै संकल्प गर्ने त्यसपछि सहमरणका साक्षीहरू बस्न दिक्पालहरूलाई आह्वान गर्दै तीन पटक चिता प्रदक्षिणा गरेपछि ब्राह्मणले फेरी इमानारी.... आदि वैदिक मन्त्रको उच्चारण गर्दै पतिप्रति अनुरक्त, भक्त भएकी यी भद्र, पवित्र स्त्री मृतकसँग आउँदैछन् भन्दै मृत पतिको शरीरको सागमा अग्नि प्रवेश गर्न लगाउने गदर्थे (मिश्र, सन् २०१७ : अनु.) । यसरी शुडितत्वमा स्त्रीहरू सती जाने प्रक्रियाको उल्लेख भएको पाइन्छ । अन्य ग्रन्थ रचनामा खासै सती किन कसरी जान्थे भन्ने प्रक्रियाहरू उल्लेख भएको प्रमाणहरू पाइएको छैन ।

नेपाल भारतमा सती प्रथा प्राचीन कालदेखि चल्दै आएको परम्परा थियो । त्यसको एकिन प्रमाणहरू छैनन् । सम्भवतः भारतमा शुंगकालदेखि चल्दै आएको पाइन्छ । हिन्दू समाजमा सबै वर्गले सती प्रथाको अभ्यास गर्दैनथे मात्र सीमित वर्ग र स्वार्थी समुदायमा प्रचलित थियो र सबै धार्मिक समुदायमा पनि थिएन भन्ने कुरा यो अध्ययनले देखाउँदछ । कुनै समयमा सती प्रथाले कानुनी मान्यता पाएको थियो । कति राजाहरूले सती प्रथाको संरक्षण पनि गरेका थिए भने कतिले रोक्न पनि खोजेको पाइन्छ । पतिको मृत्युपछि महिलाहरूका लागि दुईवटा विकल्प राखिएको थियो जसमा सती जाने वा जीवनभरि सती व्रत पालना गर्ने भन्ने कुरा विष्णु धर्मोत्तर पुराण र नारद स्मृति ग्रन्थमा उल्लेख पाइन्छ । महिलाहरूलाई जबर्जस्ती सती पढाइन्थ्यो भन्ने प्रमाण पशुपतिको आर्यघाटमा रहेको अवशेषबाट थाहा पाइन्छ । जसमा सती जाने महिलालाई भाङ धतुरो जस्ता नसालु पदार्थ खुवाउने र भ्रमित पारी चितामा चढाउने जब आगोले पोलेर छटपटाएपछि भाग्न खोज्दा भालाले रोपिन्थ्यो र घाइते भएपछि मार्ने बन्दोबस्त मिलाइएको हुन्थ्यो भन्ने कुरा त्यहाँ बनेको संरचनाको अवशेषले उल्लेख गरेको छ (महर्जन, २०७७ : २४) । यसरी महिलाहरूलाई मार्ने यो सुनियोजित प्रायोजित अधिकार प्राप्त षडयन्त्र थियो भन्नु अतियुक्ति नहोला ।

सती प्रथाको प्रचलन वास्तवमा सम्पति र शक्तिको होडवाजी चलेपछि त्यसमा राजनीतिक दाउपेच गर्ने परम्परा सुरु भएपछि प्रचलनमा ल्याएको थियो भन्न सकिन्छ । सती प्रथाको प्रचलन भारतमा आर्य आउनु अगाडि भएको थियो भनिन्छ । त्यसको एकिन प्रमाण तेस्रो शताब्दी वि.सी. मा ग्रिक यात्री मेगनथेनस भारतमा भ्रमण आएको समयमा उनले सती प्रथाका बारेमा केही उल्लेख गरेको पाइँदैन । त्यस कुराले यो थाहा पाइन्छ कि त्यो समयमा नेपाल भारतमा सती प्रथा थिएन वा एकदमै न्यून अवस्थामा थियो भन्न सकिन्छ । सती प्रथाको ठोस प्रमाण र पहिलो प्रमाण पाँचौँ शताब्दीमा भेटिएको छ । पाँचौँ शताब्दीमा Alex Michalaels नामक व्यक्तिले पहिलो सतीको घटना ४६३ सि.इ. (Common Era) नेपालमा र त्यसपछि ५१० सि.इ. (Common Era) भारतमा पाइएको थियो (सिंह, UPSC, श्रव्य-देश्य) । त्यस भन्दा अगाडिको प्रमाणहरू भेटिएको छैन । त्यस समयको प्रमाणहरू आज पाइन सम्भव पनि छैन त्यसैले भनेको सुनेका पढेका घटनाहरूलाई आधार मानी सत्य खोज्नु पर्ने देखिन्छ ।

मध्यकाल (गुप्त कालमा) पाइएको एउटा (Inscription) अभिलेखमा एउटा सतीको घटना पाइएको थियो । यसलाई भारतमा पाइएको पहिलो सतीको अभिलेख हो भनिन्छ । एरनको युद्धमा राजा भानु गुप्तको मृत्युपछि उनकी रानी सती गएको विवरण पाइन्छ । यो अभिलेख भारतको मध्यप्रदेशको शिलालेखमा एरण स्थम्भमा अभिलिखित पाइन्छ भनिएको छ । यसै गरी तिरु बलन गाडु कम अफ प्लेटसमा राजेन्द्र चुवालकी हजुरआमा बानबना देवी सती गएको थिइन् । यसको समय १० औँ शताब्दी थियो भनिएको छ (सिंह, UPSC, श्रव्य-देश्य) ।

भारतमा दसौँ शताब्दी (Common Era) मा धेरै यात्रीहरू यात्रामा आएका थिए । त्यसै क्रममा Al Biruni र Globetrotters ९७३-१०४८ सि.इ. मा र Ibn Batauta नामक अव्यक्तिले १३०४ सि.इ. मा भारत आएका यात्रीहरूले आफ्नो यात्रा विवरणमा नेपाल भारतमा सती प्रथालाई समाजले खुला रूपमा स्वीकार गरी प्रचलनमा रहेको भएको र सती हुन विधवाहरूको इच्छा अनुसार थियो । दबावमा थिएन भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् (समसुद्धित र लिसन, सन् २०२० : अनु.) । यी यात्रीहरूले त्यसो भनेको भए तापनि कति ठाउँमा भने सती दबाव दिएर पठाइएको पाइन्छ । दसौँ-बाह्रौँ शताब्दीमा लडाकु क्षेत्रीहरूको मृत्युमा उनका स्त्रीहरू

सती गएको देखेर पछि, अन्य जातले पनि आफूलाई उच्चो देखाउन सती प्रथा अपनाउन थाले त्यसपछि, यो प्रथाले समाजमा व्यापकता लिन थाल्यो भनी अनुमान लगाउन सकिन्छ। अलवरुले र सुलेमान यात्रीहरूले आफ्नो विवरणमा ब्राह्मण महिलाहरू पनि सती गएको उल्लेख गरेका छन्। सती प्रथा यहींबाट सुरु भयो भन्ने प्रमाण नपाइए तापनि पाँचौँ शताब्दीदेखि दसौँ शताब्दीमा धेरै घटना भएको, सतीको अभ्यास उच्च वर्ग त्यसमा पनि वीर क्षेत्रीय लडाकु राजपुतहरूमा धेरै भएको पाइन्छ। सुद्र जातमा सतीको अभ्यास नभएको उनीहरू विधवालाई फेरी विवाह गर्ने गर्दथे (नयन, सन् २०१८ : १-३)। पन्द्रौँदेखि अठारौँ शताब्दीमा नेपाल भारतमा सती जाने प्रचलन चरम अवस्थामा भएको यो समय हरेक सालमा कमसेकम १००० जना विधवाहरू सतीको नाममा जलाइएका थिए।

इतिहासबाट थाहा पाइएको छ कि विभिन्न समयमा स्लामिक राजाहरूले भारतका विभिन्न हिन्दू राज्यहरू माथि हमला गरी विजयी भए। यी विजयी राजाहरूले युद्धमा हार भएका राजाको मृत्यु भएका राजाका रानीहरू, सुसारेहरू र जनताहरूलाई दास बनाउने, र खेलको रूपमा राख्ने दुःख दिने, बलत्कार गर्ने कामहरू गरेपछि हिन्दू धर्ममा आस्था राख्ने, पवित्रतामा विश्वास गर्ने हिन्दू महिला माथि नराम्रो चोट पुऱ्यायो। परपुरुषहरूबाट यस्तो व्यवहार हुने भएपछि त्यसको भयबाट बच्नका लागि विधवा महिलाहरूले युद्धमा हारको खबर थाहा पाएपछि ज्वलनशील पदार्थहरू जम्मा गरी एकै ठाउँमा आगोमा हाम फाली आत्मदाह गर्दथे। यो प्रथालाई जौहर प्रथा भनिन्थ्यो। यसको पहिलो प्रमाण ७११ इशापूर्वमा पाइएको थियो (सिंह, युपिएससी : श्रव्य-दृश्य)। भारतमा इस्लाम शासक मुहमद विन कासिमद्वारा सिन्धको राजा माथि हमला भयो। सिन्धको राजाको मृत्यु भयो। त्यसपछि उनकी (रानी) दाहिले केही समय कासिमका सेनासँग केही महिना संघर्ष नै गरिन् तर लामो समय टिक्न नसक्ने भएपछि रानी दाहिले राजघरानाका लडाकुका महिलाहरू जम्मा गरिन् उनीसँगै दोस्री रानी, छोरीहरू सूर्य देवी, प्रमिला देवी सबै मिलेर जौहर गरेका थिए। यस किसिमको घटना पछि हिन्दू महिलाहरूले आफ्नो सतित्व रक्षा गर्न धर्म जोगाउन र पापबाट बच्न भनी आत्म सम्मानका लागि आगोमा आफूलाई दहन गर्न थाले पछि गएर यो प्रथा सतीमा रूपान्तरण भयो भन्न सकिन्छ।

चौथो शताब्दीमा चित्तौडगढमा एलाउद्विन खिलजीको आक्रमण पछि चित्तौडगढकी महारानी पद्मावतीले जौहर गरेकी थिइन्। उत्तर कर्नाटकमा तुगलहरूको आक्रमण पछि, कामिपित्त्य राज्यका रानीहरूले जौहर गरेका थिए (सिंह, युपिएससी : श्रव्य-दृश्य)। यस पछि विस्तारै विस्तारै जौहर प्रथा बढ्दै गयो। यसरी विधवाहरू कि समूहमा जौहर जाने कि सती जाने प्रचलन बढ्दै गएको थियो। समाजमा सती जाने महिलालाई गौरवमय बनाउन थालियो, सम्मान दिन थालियो। देवीको रूप मान्न थालियो। इन्दोरकी महारानी अहिल्यावाई सती नगएर साम्राज्य चलाएर बसेकी थिइन् तर पनि उनले आफ्नी छोरी मुक्तावाइलाई सती जानबाट रोक्न सकिनन्। यो घटनालाई हेर्दा सती इच्छाले गएको पनि देखिन्छ।

भारतमा ब्रिटिसहरूले शासन गरिरहेको समयमा बंगालमा Evangelical movement चलेको थियो। यो आन्दोलनमा अंग्रेजहरूले क्रिश्चियन मिसनरी चलाएका थिए। यसको उद्देश्य भारतका हिन्दूहरूलाई क्याथोलिकमा बदल्नु थियो। यो अभियानको सञ्चालन र अभिलेख राख्ने कामको जिम्मा क्रिश्चियन मिसनरीलाई दिएको थियो। यो मिसनरीको काम भारतीयहरूलाई हिन्दू धर्मका कमजोरीहरू केलाउने र त्यसमा विश्वास भड्काएर भारतीयलाई वेदबाट बाइबलमा परिवर्तन गर्नु थियो। यसले पनि उन्नाइसौँ शताब्दीमा सती जाने महिलाको संख्या बढेको थियो (सिंह, युपिएससी : श्रव्य-दृश्य)। भारतमा उन्नाइसौँ

शताब्दीमा प्राचीन कालमा भन्दा बढी संख्यामा सती गएका थिए । सती सम्बन्धी अध्ययता उमानारायणले आफ्नो किताब डिस्टोकेट्रि कल्चरमा उल्लेख गरेका छन् कि ब्रिटिस शासन कालमा अन्यत्र भन्दा बंगालमा सती प्रथाको दबदबा बढी थियो जसको कारण विधवाको सम्पति हातमा लिएर भोग गर्नु थियो भनिएको छ । अठारौँ शताब्दीमा भारतमा ठुलो भोकमरी परेको थियो । त्यसबाट बच्न पनि धेरै विधवाहरू सती गएका थिए । त्यसले सती प्रथालाई बढावा दिएको थियो भन्ने उनको भनाई पाइन्छ ।

निष्कर्ष

नेपाल र भारतमा हिन्दू समाजका केही उच्च जातमा जरा गाडेर बसेको सती प्रथाको प्रचलन यही कालमा यही नै कारणले सुरु भएको थियो भन्ने एकिन प्रमाणहरू पाइँदैन । हिन्दू धर्म ग्रन्थका प्रमुख चारवटा वेदहरूमा सती प्रथा जाने प्रक्रिया प्रचलन उल्लेख छैन । वेदमा भएको स्वच्छता र अग्नीलाई जोडेर त्यसको व्याख्या गर्दा कर्मकाण्डसँग लगेर वेद पछि रचिएका साहित्यमा जोडेको पाइन्छ । पितृसत्तात्मक समाजको सिर्जना गरेपछि पुरुषहरूले आफ्नो सम्पतिमा राजनीतिमा एकाधिकार कायम गर्न नारीहरूलाई धर्मको पापको र स्वेच्छताको नाममा सती पठाएको पाइन्छ । कुनै पनि पुरुषको मृत्यु भएपछि त्यो परिवारलाई विभिन्न सामाजिक, धार्मिक बन्धहरूको डर देखाउने गरिएकोले गर्दा पुरुषको मृत्यु पछि विधवा नारीले ती बन्धनहरू सहनु भन्दा बरु मर्नु मात्र एक विकल्प रोजेको देखिन्छ । स्वेच्छाले सती जाने नारीहरू एकदमै थोरै भएको पाइयो । समाजले विधवा नारीहरूलाई हरेक किसिमका अधिकारहरूबाट वन्चित गरेका थिए । नारीहरूको आफ्नो अधिकारको ज्ञान थिएन । त्यसले गर्दा आफूभन्दा ठुलाले भनेको मान्न र धर्ममा विश्वास राखी स्वर्ग प्राप्त गर्न सकिन्छ भनी आफ्नो ज्यान अग्नीमा आहुती गर्न बाध्य भएका थिए । सतीको प्रसंगहरू व्याख्या गर्दा सुन्दा सुनाउँदा सती जान प्रेरित गरेका उद्धरणहरू धेरै उल्लेख गरिएको पाइन्छ । त्यसै समयमा सती नजानका लागि विभिन्न विद्वानहरूले जस्तै देवण्ण भट्टले भनेका थिए कि सती हुनु भनेको ब्रह्मचारिणी रहनुको अपेक्षा अधिक जघन्य अपराध हो । यसै गरी महानिर्वाण तन्त्रमा भनिएको छ कि मोहमा वशिभुत भएर चितारोहण गर्ने नारी नरकगामिनी हुन्छिन् भन्ने उल्लेख गरेका छन् । यस्तो सती प्रथाको विरोध गर्ने विद्वानहरू शास्त्रहरू पनि त्यस बेलामा थिए । तर तिनलाई पन्छाएर केही विद्वानहरू जसले आफ्नो फाइदा र शक्ति प्राप्त गर्नको लागि सती प्रथालाई तत्कालीन समाजमा सन्तान, पुण्य स्वर्ग, नर्कका विभिन्न बहानाहरू बनाएर मर्नका लागि बाध्य पारिएको थियो । समय क्रममा यो प्रथा प्रचलन बन्न गयो । सती जानेहरू उच्च घरानाका, राजनीतिक परिवारका त्यसमा पनि राजपुतहरू धेरै सती गएको पाइयो । त्यस समयमा सती समाजबाट स्वीकृत भएको, स्वार्थ साधनेहरूको मान्छे मार्ने सजिलो साधन बनेको देखिन्छ । सतीको उत्पत्तिको मूल कारण पाप, धर्मसँग जोडेर परम्परादेखि चलि आएको प्रथा भनेर मान्दै आएको पाइन्छ । पछि पछि नेपाल र भारतमा त्यही परम्परा कायम राख्न पनि सती चलेको थियो । अन्त्यमा सती जानु पठाउनको कारणमा धार्मिक उद्देश्यले आर्थिक लाभका लागि र राजनीतिक शक्ति प्राप्त गर्न पुरुषहरूले रचेको प्रचलन थिए भन्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- अधिकारी, सूर्यमणी (२०५७). *विश्व इतिहासको रूपरेखा*. काठमाडौँ : भुँडिपुराण प्रकाशन ।
 कुमार, सुशिल (सन् २०१७). प्राचीन भारतीय इतिहास में सती प्रथाका उद्भव तथा विकास. *जर्नल अफ इमर्जिड टेक्नोलोजिकस एण्ड इनोभेटिभ रिसर्च*. भाग ५, इश्यु एक ।
 चौव्हाण, विवेकानन्द लक्ष्मण (मिति अनु.). *सती प्रथा*. पुणे : पुणे रिसर्च टाइम्स. भोलुभ फाइभ इश्यु वान ।

- नयन, राजिभ (सन् २०१८ अगस्ट). भारत में सती प्रथा की ऐतिहासिक पृष्ठभूमि. *जर्नल अफ एडभान्स एण्ड स्कोलरली रिसर्च इन एलाइड एजुकेसन*. भाग १५ नं. ६, स्थान अनुल्लिखित ।
- पराजुली, बुद्धिसागर (२०६७). *श्री स्वस्थानी व्रत कथा*. वाराणसी : त्रिभूर्ति प्रकाशन ।
- पृया, सोनम (मिति अनुल्ली.). राजा राममोहन राय एण्ड दी एवुलुसन अफ सती सिस्टम इन इण्डिया. *जर्नल अफ हिम्युनिटिज : आर्ट एण्ड सोसल स्टडिज*. भोलुम एक नं. दुई., स्थान अनुल्लिखित. ।
- महर्जन, बसन्त (२०७७ असार २७). *सती प्रथा राजनीतिक दाउपेच र षड्यन्त्रको उपज*. <https://www.himalkhabar.com>
- मिश्र, शैलेन्दुकुमार (सन् २०१७). प्राचीन भारत में सती प्रथा. *इनोभेसन द रिसर्चस् कन्सेप्ट*. भाग ३, इस्यु पाँच, स्थान अनुल्लिखित ।
- यादव, मनोज सिंह (सन् २०१७). भारत में सती प्रथा एक समीक्षात्मक अध्ययन. *इन्टरनेशनल जर्नल अफ हुमानिटिज एण्ड सोसल साइन्स रिसर्च*. भोलुम ३, इस्यु ४, स्थान अनुल्लिखित ।
- समसुद्धिन, मुहमद, लिसान युसेक (सन् २०२०). अ विफ हिस्टोरिकल व्याकराउण्ड अफ सती ट्रेडिसन इन इन्डिया. *हरियाणा रेलिजन एण्ड फिलोफिकलन रिसर्च*. भाग ३, नं. पाँच ।